

Куліковіч У. І., дацэнт (БДТУ);

Арлова В. В., вядучы тэхнічны рэдактар (выдавецтва «Пачатковая школа»)

ПРАВІЛЫ НАПІСАННЯ З ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАРЫ ВЫТВОРНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У СКЛАДЗЕ САСТАЎНЫХ НАЙМЕННЯЎ

У артыкуле прааналізавана 7-я глава «Правапіс малой і вялікай літар» Закона «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Адзначаецца, ад чаго залежыць выбар вялікай або малой літары пры перадачы на пісьме вытворных прыметнікаў; акцэнтуюцца ўвага на цяжкіх і прычынах варыянтнасці ў напісанні гэтых слоў.

The article analyses chapter 7 of new Law of the Republic of Belarus «On the Spelling of the Upper and Lower Case Letters»; it defines the spelling of the Upper and Lower Case Letters in the derivative adjectives and gives consideration of the difficulties of spelling of these words.

Уводзіны. Элементарам пісьмовай мовы, які адыгрывае важную ролю ў разуменні тэксту, з'яўляецца вялікая або малая літара. Гэтыя знакі ўжываюцца ў графіцы амаль усіх народаў свету і з'яўляюцца асобым графічным прыёмам, у аснове якога ляжыць размежаванне імён уласных і агульных. Аднак, на жаль, не існуе ў лінгвістыцы і практыцы рэдагавання тэкстаў адзіных універсальных правіл, якія б рэгламентавалі аднастайнае і несупярэчлівае напісанне вялікай або малой літары ва ўсіх мовах. Прычынай таму не толькі праблемы размежавання ўласных і агульных найменняў, але і нацыянальныя традыцыі правапісу. Так, напрыклад, у нямецкай мове ўсе назоўнікі, незалежна ад іх значэння, пішуцца з вялікай літары [1]. У англійскай — вялікая літара выкарыстоўваецца ў самастойных часцінах мовы, якія ўваходзяць у склад любой назвы: «On the Spelling of the Upper and Lower Case Letters».

У беларускай мове дзейнічаюць правілы напісання вялікай (малой) літары, у многім падобныя на правілы іншых славянскіх народаў, дзе, каб выбраць патрэбны знак, абавіраюцца на адзін з двух прынцыпаў: семантычны або сінтаксічны [2]. З мэтай удасканалення гэтых прынцыпаў усе народы час ад часу імкнуцца ўніфікаваць правілы ўжывання вялікай (малой) літары згодна са зменамі ў культурным, сацыяльна-палітычным і эканамічным жыцці свайго грамадства.

Для беларусаў чарговай спробай уніфікацыі стаў Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», прыняты 23 ліпеня 2008 года Палатай прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, які ўступае ў дзеянне з 1 верасня 2010 г.

Таму задача, якая ставіцца ў артыкуле, — прааналізаваць, наколькі новыя правілы напісання з вялікай (малой) літары вытворных прыметнікаў у складзе простых і састаўных найменняў з'яўляюцца несупярэчлівымі, дакладнымі, нескладанымі, зразумелымі ў прымяненні падчас стварэння і рэдактарскага аналізу тэксту.

Асноўная частка. Глава Закона «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», прысвечаная напісанню вялікай або малой літары,

складаецца з 10 параграфуў: «Агульныя правілы правапісу вялікай і малой літар», «Вялікая і малая літары ў асабовых назвах», «Вялікая і малая літары ў найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў», «Вялікая і малая літары ў географічных і астранамічных назвах», «Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый», «Вялікая і малая літары ў найменнях пасадаў і званняў», ветлівых зваротаў і спецыяльных абазначэнняў», «Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных і нацыянальных сімвалаў, рэліквій, дзяржаўных узнагарод, прэмій, граматаў, прызоў», «Вялікая і малая літары ў назвах дакументаў, іх зводаў, унікальных прадметаў, твораў», «Вялікая і малая літары ў назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, святаў», «Вялікая і малая літары ў назвах з двукоссем» [3].

Пакідаючы па-за ўвагай крытычны разгляд структуры і рубрыкацыі главы, якая патрабуе сур'ёзнай рэдактарскай праўкі, мы спынімся толькі на аналізе тых правіл, дзе ёсць прыметнікі, што ўваходзяць у састаў простых і састаўных уласных найменняў.

Аналіз гэтых правілаў і прыкладаў да іх дазволіў устанавіць наступныя заканамернасці.

1. Усе вытворныя прыметнікі заўсёды пішуцца з вялікай літары, калі з'яўляюцца простымі ўласнымі назвамі. Да іх адносяцца:

1) прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад асабовых імён і клічак жывёл, мянушак пры дапамозе суфіксаў *-ов-, -оў (-ав-, -аў), -ёв-, -ёў (-ев-, -еў), -ын-, -ін-*: *Кузьмоў сусед, Скарынавы выданні, Багдановічаў верш, Пецевы прыгоды, Васілёў голас, Андрэеў веласіпед, Мурчыны кацяняты, Марыніны шыйткі;*

2) адносныя прыметнікі, утвораныя ад імён і прозвішчаў, псеўданімаў, калі такія прыметнікі суадносяцца са словамі 'імя, памяці' або ўваходзяць у склад састаўных уласных назваў: *Скарынаўская стыпендыя* (стыпендыя імя Ф. Скарыны), *Купалаўская прэмія, Нобелеўская прэмія* (прэмія імя Я. Купалы, прэмія імя Нобеля), *Гарэцкія чытанні* (чытанні, прысвечаныя М. Гарэцкаму), *Варфаламееўская ноч* (гістарычная падзея ў Парыжы ў ноч святога Варфаламея);

3) адносныя прыметнікі, утвораныя ад слова Бог: *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая воля, Божая маці, Божая сіла, Боскі гнеў*;

4) якасныя і адносныя прыметнікі ў геаграфічных і астранамічных назвах: *Ціхі акіян, Чорнае мора, Паўночны полюс, возера Белае, Балтыйскае мора, Берынгаў праліў, Палярная зорка*;

5) адносныя прыметнікі ў назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох: *Крыжовыя походы, Лядовае пабоішча, Крычаўскае паўстанне*;

6) адносныя прыметнікі, што ўваходзяць у склад назваў прадметаў мастацтва і іншых адзінкавых і ўнікальных прадметаў, твораў, іх зводаў: *Венера Мілоская, Янтарны пакой, Алмазны фонд*.

Прыведзеныя правілы і прыклады да іх даюць падставы сцвярджаць, што распрацоўшчыкі Закона хоць і адлюстравалі найбольш значныя выпадкі ўжывання вялікіх літар, аднак праігнаравалі шэраг слухных заўваг, зробленых яшчэ ў 2002 г. прафесарам Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктарам філалагічных навук І. Я. Лепешавым. Прывядзём толькі некаторыя з іх: «Няма падстаў, — адзначаў Іван Якаўлевіч, — пісаць з вялікай літары фразеалагічныя кампаненты, этымалагічна звязаныя з уласнымі назвамі, у такіх напрыклад, выразах, як *антонаў агонь, варфаламееўская ноч, мамаева пабоішча*... Асобнай гаворкі патрабуюць фразеалагізмы з кампанентам *бог*. А іх каля сотні. Сярод іх ёсць і такія, у якіх кампанент *бог*, калі яго апрадмечваць, вяртаць яму зыходны сэнс, знаходзіцца, з рэлігійнага пункту гледжання, у не зусім сумяшчальным суседстве: *у бога цяля ўкраў, бачыць шклянога бога, браць бога за бараду, бог бацька, як у бога за пазухай* і інш. ... З малой літары трэба пісаць і выразы з кампанентам *божы*, бо ў іх складзе ён страціў свой першапачатковы сэнс: *баранчык божы, божы адуванчык, божы палец, конь божы, божая сляза, іскра божая, на божай пасцелі* і інш.» [4]

2. У састаўных уласных найменнях адзінай заканамернасці для выбару вялікай або малой літары, на жаль, не выяўлена. У адных выпадках дзейнічаюць адназначныя арфаграфічныя рэкамендацыі, у другіх — выбар літары для напісання па-ранейшаму залежыць ад семантычных крытэрыяў, якія падштурхоўваюць да суб'ектыўнай інтэрпрэтацыі правіл.

Так, з **вялікай літары заўсёды пішуцца ўсе вытворныя адносныя прыметнікі ў складзе наступных найменняў:**

1) назвах дзяржаў і іх аб'яднанняў: *Кітайская Народная Рэспубліка, Расійская Федэрацыя, Злучаныя Штаты Амерыкі, Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае*;

2) вобразных састаўных геаграфічных і астранамічных назвах, калі гэтыя ўласныя назвы ўжываюцца без агульнай родавай назвы: *Ста-*

ры Свет (краіны Еўропы і Азіі), Блізкі Усход, Крайняя Поўнач, Дзікі Заход (у ЗША); а таксама ў назоўным і родным склонах у спалучэнні з агульнай родавай назвай: *бухта Залаты Рог, мыс Добрай Надзеі, заліў Святога Лаўрэнція*;

3) састаўных уласных назвах, калі такія часткі пішуцца праз злучок: *Азіяцка-Ціхаакіянскі рэгіён, Мінска-Маладзечанскае ўзвышша, Паўночна-Заходні край, Заходне-Сібірская раўніна, Паўднёва-Усходняя Азія, Брэст-Літоўскі, Мінск-Мазавецкі*;

4) назвах вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады Рэспублікі Беларусь і іншых краін: *Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны Кангрэс (у Злучаных Штатах Амерыкі), Усекітайскі Сход Народных Прадстаўнікоў*;

5) афіцыйных назвах асоб на вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Папа Рымскі*;

6) поўных назвах ордэнаў і медалёў (акрамя слоў *медаль, ордэн і ступень*): *медаль «Залатая Зорка» Героя Савецкага Саюза, ордэн Ганаровага Легіёна (Францыя), Георгіеўскі Крыж*.

Як было ўстаноўлена ў працэсе аналізу, напісанне вытворных прыметнікаў у складзе некаторых складаных найменняў залежыць непасрэдна ад пазіцыі, якую займае прыметнік у назве. Так, заўсёды пішуцца з вялікай літары прыметнікі, калі яны стаяць на першым месцы ў складзе састаўных імён, да якіх, напрыклад, адносяцца:

1) найменні рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый: *Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі, Нацыянальны алімпійскі камітэт Рэспублікі Беларусь, Міжнародны алімпійскі камітэт*;

2) найменні дзяржаўных органаў і іншых арганізацый: *Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр балета Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны літаратурны мемарыяльны музей Якуба Коласа, Міжнародны суд Арганізацыі Аб'яднаных Нацый*;

3) назвы важнейшых дзяржаўных і міжнародных дакументаў, пагадненняў, актаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, іх зводаў: *Літоўская метрыка, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека*;

4) назвы дзяржаўных сімвалаў, дзяржаўных і міжнародных прэмій, граматаў, прызоў і інш.: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Міжнародная прэмія Міру, Каралеўскі кубак*.

Як сведчыць аналіз, новая рэдакцыя правіл у большасці сваёй адлюстроўвае толькі ў сінхраніі агульныя заканамернасці напісання вялікай або

малой літары. Дыхранічныя выпадкі правапісу вялікай або малой літары ў правілах Закона належным чынам не адлюстраваны. Напрыклад, пры рэдагаванні гістарычнай літаратуры няясным для рэдактара і карэктара па-ранейшаму застаецца выбар у напісанні літар у найменнях такіх рэалій мінулага, як *гродзенская друкарня, слоніўская друкарня, магілёўская друкарня* або *Гродзенская друкарня, Слоніўская друкарня, Магілёўская друкарня, магдэбургскае права* або *Магдэбургскае права, стальнінская рэформа* або *Стальнінская рэформа* і інш. У існуючых падручніках па гісторыі, энцыклапедычных даведніках правапіс іх неаднастайны.

Вельмі непаслядоўна прадстаўлены ў Законе і некаторыя ўмоўныя правілы напісання вялікай і малой літары. Напрыклад, у § 26 адзначаецца, што з вялікай літары пішуцца «асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Святы Павел*». Чаму тады з малой літары падаецца напісанне прыметніка ў вышэйпрыведзеным словазлучэнні *святых Варфаламеяў*? Як жа пісаць назву свята *Дзень святога Валянціна* ці *Дзень Святога Валянціна*?

Выклікае пэўныя цяжкасці і патрабуе тлумачэння тэрміналогія Закона. Як сведчыць вопыт работы, для многіх карыстальнікаў мовай — аўтараў, рэдактараў — не да канца, напрыклад, зразумелым з'яўляецца тэрміналагічнае спалучэнне «*вобразная састаўная ўласная геаграфічная (астранамічная) назва*», што выклікае неабгрунтаваную варыянтнасць. Пішуць: *палярная зорка* і *Палярная зорка*, *крайняя Поўнач* і *Крайняя Поўнач*, *паўночная Пальміра* і *Паўночная Пальміра*, *краіны шэнгенскай групы*, *Краіны шэнгенскай групы* і *краіны Шэнгенскай групы*.

У прыкладах да асобных пунктаў правіл былі выяўлены і некаторыя недарэчнасці. Так, назва *Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы* фіксуецца сярод прыкладаў да пункта Напісанне найменняў рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый. Назва *Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр балета Рэспублікі Беларусь* падаецца ў пункце Напісанне простых і састаўных уласных назваў у складзе ўласных найменняў дзяржаўных органаў і іншых арганізацый.

Заклучэнне. У правілы напісання вялікай (малой) літары Закон 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» унёс нязначныя ўдакладненні, аднак і яны не цалкам знялі тыя праблемы, з якімі сутыкаліся рэдактары, журналісты, пісьменнікі вучні, студэнты і настаўнікі пры стварэнні тэкстаў на беларускай мове.

Адной з такіх праблем нашага правапісу па-ранейшаму з'яўляецца выбар вялікай/малой літары пры напісанні прыметнікаў у складзе

простых і састаўных найменняў, якая становіцца прычынай неабгрунтаванай варыянтнасці напісання нават у межах адной кнігі, аднаго галета артыкула.

У новым Законе, як і ў ранейшых правілах, галоўным чынам прадстаўлены толькі агульныя прынцыпы ўжывання вялікай і малой літары. Умоўныя ж правілы, якіх няма ў нашай арфаграфіі і яны дзейнічаюць, на жаль, засталіся па-за ўвагай распрацоўшчыкаў. Такім чынам, выбар у напісанні прыметнікаў з вялікай або малой літары ў асобных новых састаўных найменнях становіцца суб'ектыўным і залежыць ад вопыту, ступені начытанасці рэдактара ці карэктара.

Для наладжвання якаснай працы супрацоўнікаў выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў неабходна ўлічваць той факт, што цяжкасць у выбары вялікай або малой літары не заўсёды чыста арфаграфічная. Таму патрабуюцца больш дакладныя рэкамендацыі, узоры канкрэтных напісанняў існуючых сёння назваў арганізацый, устаноў, геаграфічных, астранамічных найменняў і іншых аб'ектаў. Інакш кажучы, патрабуецца ў бліжэйшы час стварыць такі дапаможнік, які максімальна зняў бы суб'ектыўнасць пры выбары напісання і неабгрунтаваную варыянтнасць, даведнік, у якім змяшчаўся б падрабязны пералік назваў, што пішуцца з вялікай літары. Ён стаў бы карысным дарадчыкам не толькі для работнікаў друку, але і для школьных настаўнікаў, выкладчыкаў ВНУ, супрацоўнікаў дзяржаўных і недзяржаўных устаноў і арганізацый, спрыяў бы хутчэйшаму стварэнню і ўдасканаленню абноўленай электроннай праграмы для арфаграфічнай праверкі беларускамоўных тэкстаў, якая маецца ў многіх рэдакцыях.

Літаратура

1. Юсава, Э. А. Вялікая, або прапісаная літара і яе значэнне ў графіцы / Э. Ю. Юсава // Вучоныя запіскі Віцеб. дзярж. пед. інстытута імя С. М. Кірава. — 1954. — Вып. IV. — С. 16–21.
2. Ветвицкий, В. Г. Современное русское письмо: пособие для учителей / В. Г. Ветвицкий, В. Ф. Иванова, А. И. Моисеев. — М.: Просвещение, 1974. — С. 110.
3. Лукашанец, А. Правапіс вялікай і малой літары / А. Лукашанец, Л. Кунцэвіч, І. Кандрацэня // Роднае слова. — 2009. — № 12. — С. 60–63; 2010. — № 1. — С. 54–57; Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — С. 39–52.
4. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: дапаможнік / І. Я. Лепешаў. — Гродна: ГрДУ, 2002. — С. 152–156.

Паступіў 06.04.2010